

7. Majewski W. Krytyczny przegląd źródeł do dziejów powstania Chmielnickiego w okresie początkowym (jesień 1647 – maj 1648) // *Studia Zrodloznawcze commentationes*, 1981. – Т. 24.
8. Tadeusz Krzastek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storozenko. *Zolte Wody – 1648*. – Warszawa, 1999.

Надійшла до редколегії 22.06.06

УДК 94 (477. 5) «1735/1739»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет

КОЗАЦЬКИЙ АСПЕКТ У ЗАГОСТРЕННІ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ МІЖ РОСІЙСЬКОЮ ТА ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЯМИ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ 1735–1739 рр.

Висвітлюється роль козацького чинника в загостренні суперечностей між Російською та Османською імперіями напередодні російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Традиційній українській історіографії властива досить велика увага до російської політики щодо українських земель на різних історичних етапах, зокрема в 1730-х рр. Інтерес до цієї проблеми не вщухає і зараз – згадаймо, для прикладу, розвідки В. Маслійчука [17] чи Л. Мельника [19]. Вони методологічно неоднакові, присвячені різним регіонам, проте автори зосередились на питанні російської політики стосовно проведення централізаторських та уніфікаційних заходів. Маємо в сучасній історіографії й українську проблематику в міжнародному контексті 1730-х рр., проте основна увага дослідників сконцентрована на постаті та діяльності П. Орлика [18; 27]. Розгляд козацького чинника в контексті наростання російсько-турецької напруженості та підготовки до війни дозволяє краще зрозуміти особливості політики Російської та Османської імперій у регіоні.

Підготовка до ревізії наслідків Прутського миру (1711 р.) та Константинопольського договору (1712 р.) тривала досить довго. Російський уряд, обираючи союзників у Європі, зважав на потребу війни з Туреччиною.

У серпні 1726 р. Росія уклала з Австрією угоду, за умовами якої Петербург визнавав права жіночої лінії на успадкування віденського престолу. Зі свого боку Австрія гарантувала непорушність європейських кордонів Росії. Договір містив у собі ще й секретну частину, яка передбачала взаємопідтримку в разі війни: сторони зобов'язувалися виставити для допомоги один одному тридцятитисячний корпус. Підписання цього договору викликало велике занепокоєння в Туреччині [10, с. 124].

Однак на початку 1730-х рр. Росія коливалася між уже існуючим союзом з Австрією та можливим укладенням угоди із Францією. Не втрачала актуальності для імперської політики й турецька проблема, але до неї додалося питання про обсадження польського престолу після смерті Августа II зручною для Петербурга особою. Фельдмаршал Б. Мініх у середині 1732 р. намагався з'ясувати, наскільки далеко Франція може зайти, шукаючи союзу з Росією. Він пропонував французькому уряду підтримати можливу війну Росії з Туреччиною. А Росія у свою чергу відстоювала б зручну для Франції кандидатуру на польський престол за відмови Польщі від претензій на Лівонію та перетворення Курляндії на незалежне герцогство. Відповідь Парижа була дуже обтічною, що ускладнювало дії Б. Мініха, спрямовані на укладення союзу із Францією [26, с. 279–282].

Натомість позиції прихильника коаліцій з Австрією, графа Остермана, зміцнилися. Він нагадував імператриці, що Франція відмовилася підтримати претензії Росії до Туреччини, проте російсько-австрійський договір продовжував діяти і Петербург мав усі засоби для того, щоб примусити Австрію його виконувати. Крім того, російські інтереси в Польщі набагато краще узгоджувалися з австрійськими, ніж із французькими. У 1732 р. було укладено угоду між Росією, Пруссією та Австрією про координацію дій після смерті Августа II. І в 1733 р. Росія та Австрія спільно підтримали Августа III як кандидата на польський престол [26, с. 283–285, 330–332].

Польські події прискорили початок російсько-турецької війни. Певною мірою до цього долучилася й Франція, яка за умови протистояння з російсько-австрійським альянсом сподівалася створити санітарний кордон, що складався б із Туреччини, України, Польщі та Швеції [27, с. 132]. За повідомленнями російського посланника у Стамбулі І. Неплюєва французький посол Ж. Вільнев надзвичайно активно схиляв Високу Порту до війни з Росією [26, с. 377]. Антиросійську позицію займали й представники шведського уряду в Туреччині Гепкен та Карлсон [8, с. 141].

Неоднозначно діяли й консули англійського зовнішньополітичного відомства. У лютому 1734 р. британські посланники в Петербурзі отримали інструкції, які повідомляли про велику занепокоєність короля Гео-

рга II можливим конфліктом між Росією та Туреччиною і пропонували вжити заходів для відвернення війни [7, с. 175]. З іншого боку, посол Великої Британії у Стамбулі лорд Кінюль активно сприяв укладенню антиросійського союзу Швеції та Туреччини [26, с. 383–384].

Польська проблема, задля якої французький уряд сплітав мереживо інтриг у Східній Європі з метою зручного вирішення її для себе, була присутня і в російсько-турецьких відносинах. За одним із пунктів ненависного для Петербурга Прутського договору Порта виступала гарантом невтручання Росії в польські справи [10, с. 116]. Різкий демарш султана з приводу намагання посадити на польський престол Августа III на певний час збентежив російський уряд наприкінці 1733 р., але прийшла звістка про перемогу перської армії над турками і занепокоєння зникло [7, с. 157]. Однак Туреччина не знімала польського питання з порядку денного, і російські резиденти доповідали про можливість втручання османів у проблему вибору нового короля [28, с. 22].

Водночас серед російської еліти панувала думка про те, що саме зараз настав зручний час для ревізії Прутського договору. Важливу роль у поширенні таких настроїв відігравали представники Російської імперії при дворі Високої Порти І. Неплюєв та А. Вешняков. Вони переконували імператрицю у слабкості турецької армії. Занижувало турецькі позиції також усунення радника султана Мухамеда III і реформатора збройних сил Порти Алі-паші [24, с. 63]. Після відкликання І. Неплюєва внаслідок його хвороби восени 1735 р. тональність рапортів А. Вешнякова не змінилася, хоча навіть в умовах розпочатих бойових дій турецькі чиновники зверталися до нього з пропозиціями про врегулювання сутички без великомасштабної війни [26, с. 405–406].

Воєнний конфлікт активно підтримував фельдмаршал Мініх, розглядаючи його як шанс для зміцнення свого впливу при дворі [24, с. 63–64]. Схожу позицію зайняв кабінет-міністр А. Остерман, якого підозрювали у спробах відвернути таким чином увагу від недружніх дій Пруссії щодо Росії. Війна на південних кордонах унеможливлювала конфлікт із цією державою [7, с. 165, 462]. Але не можна не згадати, що обидва політичні діячі вважали доцільним якнайдовше дезінформувати Туреччину, повідомляючи про наявні бойові дії як прикордонну сутичку між козаками й татарами [12, с. 528]. Остаточне рішення про підготовку до війни було прийнято 16 червня 1735 року. Кабінет-міністри А. Остерман, П. Ягужинський і А. Черкаський, а також А. Ушаков, П. Шафіров, Бірон та Г. Головін підписали «Рассуждение...», в якому оцінювали дії Туреччини в Персії як приготування до антиросійського виступу. Передбачалися заходи негайної протидії (похід генерал-аншефа Вейсбаха на Перекоп), які б зв'язали руки кримським татарам і дозволили зберегти

Персію союзником у боротьбі з Туреччиною. Крім того, починалася активна підготовка до широкомасштабної війни [28, с. 25–30].

Приводом для початку бойових дій стали пересування кримських військ. Таке вже було восени 1733 р., коли Феті-Герей, ідучи на перський театр війни, зіткнувся з російськими військами під командуванням князя Гессен-Гомбургського [24, с. 63]. Татари все ж прорвалися, а Росія почала висувати претензії до дій кримчаків перед Стамбулом. Непорозуміння було пов'язане також зі статусом кабардинських земель, які і Російська імперія, і Кримський ханат вважали своїми [26, с. 368–372]. У 1733 р., коли хід справ у Польщі був абсолютно незрозумілим, Росія не ризикнула розпочинати війну. Проте в 1735 р., після аналогічних дій татарських військ, корпус генерал-лейтенанта Леонтєва вирушив до Перекопу, що фактично і поклало початок російсько-турецької війни, офіційно оголошеної лише в 1736 р. [24, с. 63].

У 20-х – першій половині 30-х рр. XVIII ст. можливий конфлікт з Османською імперією, під владою якої перебували запорожці та гетьман-емігрант П. Орлик, примушував російський уряд уважніше стежити за обстановкою в Гетьманщині, тим більше, що українські землі повинні були стати плацдармом для просування Російської імперії на південь.

Ставлення російської влади до запорожців не було однозначним. З одного боку, їх вважали зрадниками. Ізоляція лівобережних козаків від Гетьманщини мусила запобігти поширенню між ними цієї зарази. Тому велику стурбованість Петербурга влітку 1731 р. викликала звістка гетьмана Д. Апостола про заселення січовиками Кодака. Як повідомляли гетьману полтавські купці, цей процес ішов доволі швидко і здійснювався з дозволу кримської влади. Російській уряд пропонував Д. Апостола перетинати шлях можливим утікачам з Гетьманщини; упійманим загрожувала смертна кара [1, арк. 35].

Обов'язковою умовою звільнення в 1731 р. Д. Горленка, який свого часу підтримував І. Мазепу, була підписка, за якою колишній прилуцький полковник зобов'язувався не мати жодних контактів ані з запорожцями, ані з П. Орликом. Гетьману доручалося слідкувати за виконанням цієї умови та не призначати Д. Горленка на офіційні посади [2, арк. 5–6].

Російський уряд не визнавав жодних причин, які б могли виправдати контакти старшин із Січчю. Київський полковник А. Танський, інтригуючи проти гетьмана Д. Апостола, дізнався про наявність у Коші листів І. Мазепи та тоді ще миргородського полковника Д. Апостола до К. Гордієнка. Він відрядив на Січ козака Ф. Грошевського, який мусив придбати ці листи. Поїздка виявилася безрезультатною, але про неї дізналися в Петербурзі. Покарання було швидким. А. Танського оштрафували на 200 карбованців. Очевидно, намагання очорнити гетьмана все

ж певною мірою послужило виправданням, оскільки більш жорстких заходів до полковника не вживали. Козака було бито киями, а ченця, який повідомив А. Танського про листи, ув'язнили в російському монастирі. Це рішення Колегія іноземних справ мотивувала самовільною поїздкою ченця на Запорозжя, після чого йому жодним чином не дозволяли залишатися в Гетьманщині [1, арк. 68, 112].

З іншого боку, російський уряд мав усі підстави для обережності, оскільки на початку 1730-х рр. значно активізувалася діяльність П. Орлика. Наприкінці 1729 р. київський воєвода Юзеф Потоцький із братом Теодором, примусом Польщі, налагодили зв'язок з Григором Орликом для залучення його і запорожців на бік кандидатури С. Лещинського на польський трон. Г. Орлик здійснив успішну подорож до Парижа. І, незважаючи на прохолодний прийом, який у 1730 р. на нього чекав у Стамбулі, він не зменшував своєї активної діяльності і в 1732 р. в Бахчисарай провів переговори з Каплан-Гереем. І хан, давній противник Росії, обіцяв Г. Орлику всебічну підтримку [27, с. 132–140].

Проте російську політику щодо Січі жодним чином не можна назвати однозначною. Наприклад, уже в 1715 р. Петербург не забороняв запорожцям оселятися в містах і селах Гетьманщини. Звичайно, такий дозвіл не передбачав відновлення Війська як цілості і місцеві урядовці мусили уважно стежити за січовиками, проте обіцяли їх не переслідувати, а на прохання посланців перейти під владу Росії пояснювали, що це поки що неможливо через міжнародні угоди [9, с. 1–3]. Схожою відповідь у 1728 р. отримали на Запорозжжі і представники проросійської партії. Одночасно російський уряд подав козакам надію на повернення їх додому за умови зміни міжнародної обстановки. Прихильників Росії утримували від негайного виступу проти Туреччини і заохочували грошима [9, с. 4–6].

Боротьба проросійської та протатарської партій на Січі була тривалою. Довгий час перевагу мала остання, а кошовому К. Гордієнку вдавалося переконувати козаків у хибності орієнтації на Росію. Протистояння між партіями не завжди були мирними. Програвши вибори кошового в 1728 р., проросійська партія застосувала проти своїх опонентів силу [9, с. 8]. Перевага перейшла на її бік на початку 1730-х рр., коли предметно розпочалися переговори щодо переходу запорожців під російську юрисдикцію. Знаковим утіленням перемоги проросійської орієнтації стало згадування в церковних службах на Січі не П. Орлика, а Д. Апостола [27, с. 138].

У той же час не варто применшувати вагу протатарської партії, прихильники якої залишалися впливовими на Січі. Наприклад, І. Неплюєв у 1734 р. радив якомога швидше приймати запорожців під владу Російської імперії, оскільки затягування могло відштовхнути не тільки січовиків, а й примусити замислитись і гетьманців [20, с. 82]. Остаточне

рішення Петербург прийняв після повідомлення про звільнення П. Орлика із Салонік і його намір негайно вирушити на Січ. У травні 1734 р., незважаючи на ще триваючий конфлікт у Польщі і побоювання все ж таки спровокувати Порту на початок війни, Анна Іоанновна прийняла Кіш під свою «високу руку» [27, с. 146].

Однією з козацьких проблем для Петербурга була діяльність Пилипа та Григора Орликів. Офіційна влада на Січі явно відкидала будь-які спроби П. Орлика та кримського хана Каплан-Герее схиляти Кіш на свій бік (їхні листи пересилали російським урядовцям). Проте навряд чи Петербург міг бути абсолютно спокійним, враховуючи те, що на вірність імператриці присягнули трохи більше 7 тисяч запорожців, а їхня загальна чисельність становила 20 тисяч осіб [9, с. 13]. Росіян дещо заспокоювали повідомлення про те, що влітку 1735 р. разом з П. Орликом у Бендерах було не більше 700 козаків [14, с. 63]. Але водночас граф Вейсбах доносив про листи П. Орлика до козаків та про «запорожців – крадіїв», які прислухаються до агітації гетьмана у вигнанні [4, с. 202].

«Головного болю» перед війною додавали російському уряду й повідомлення про зусилля французів, спрямовані на підготовку козацького повстання [13, с. 42, 72], а також консультації П. Орлика з Каплан-Гереем [26, с. 378]. Окреме попередження про ймовірну активність Г. Орлика отримав представник Росії при польському дворі барон Кейзерлінг [20, с. 83].

Можливість виступу запорожців на боці Туреччини звичайно була неприємною для Росії, але він не ніс стратегічної загрози. Існувала небезпека кардинального ускладнення ситуації у випадку підтримки дій січовиків з боку Гетьманщини, що змушувало російський уряд постійно враховувати це у своїй політиці щодо Лівобережжя. Як аргумент ця проблема могла використовуватися навіть під час полеміки з приводу організації правління в імперії. У 1730 р. граф А. Остерман, виступаючи за самодержавну владу, акцентував саме на цьому [11, с. 86].

Певне пом'якшення російського ставлення до Гетьманщини спостерігається в середині 1720-х років. Крім внутрішньополітичних обставин, на такий поворот мали вплив і зовнішньополітичні. Після утворення в 1726 р. в Європі двох ворожих коаліцій – австро-російської та союзу Франції, Англії, Пруссії, Голландії та Данії – шанси на масштабну війну значно збільшилися. Знову були актуалізовані претензії С. Лещинського на польський престол і він, за підтримки Франції, відновив свої контакти з П. Орликом [27, с. 126–127].

У вищих російських урядових колах сформувалися різні підходи до політики щодо Лівобережжя. Голова Малоросійської колегії С. Вельямінов пропонував зробити членів колегії незмінними, а Військова колегія радила надати 10 регулярним полкам, які знаходилися в Гетьманщині, права на постійне розташування. У той же час член Верховної таємної

ради П. Толстой застерігав від будь-яких поступок українцям в умовах загострення стосунків із Туреччиною. Проте більшість цієї Ради в лютому 1726 р. подали імператриці пропозиції, які в очікуванні російсько-турецької війни мусили прихилити лівобережних козаків до Росії. Тому роком пізніше було скасовано податки, впроваджені Малоросійською колегією, подушний збір на утримання російських військ і дозволено відновити інститут гетьманства [27, с. 141–143].

Цей «флірт» з українцями не був тривалим. Уже в 1730–1731 рр. російський уряд розмірковував над шляхами подальшого обмеження козацької автономії [11, с. 244]. Проте прибирати гетьмана не вважали за доцільне, хоч повної довіри до нього уряд не мав. Занепокоєння викликали контакти Д. Апостола з Кримським ханством, за якими Петербург доручив слідкувати полковнику Тургеневу [1, арк. 36]. Узагалі, росіяни-полковники були «головним боєм» для гетьмана. Скарги стародубських старшин на введення А. Дуровим російських порядків Д. Апостол вимушений був проігнорувати, відповівши їм, що не може судити полковника, оскільки той – росіянин [15, с. 54–55].

Ставлення російських урядовців до місцевих порядків яскраво демонструє відмова ніжинського полковника І. Хрущова йти в похід на Польщу в 1733 р. під командуванням генерального обозного Я. Лизогуба. І. Хрущов наполягав на тому, що козацький старшина для нього не може бути командиром. Д. Апостол у відповідь на такі дії апелював до Анни Іоанновни, звертаючи її увагу на чинні українські порядки і попереджаючи про те, що така позиція є образливою для досвідчених козацьких старшин, які брали участь у багатьох битвах [23, с. 150–151]. Цікаво, що на цей час центральна влада могла піти на певні поступки українцям. Після розслідування інциденту Іноземною колегією було прийнято рішення про відповідність козацьких рангів та регулярних чинів, яке офіційно не було затверджено, але неофіційно діяло, принаймні генеральний обозний Я. Лизогуб отримував жалування нарівні з генерал-майором [6, с. 417–418]. Проте в такому протистоянні гетьман міг розраховувати хіба що на локальні успіхи, як це було в 1728 р., коли йому вдалося вивести засейменські сотні з-під влади все того ж І. Хрущова. Д. Апостол, пояснюючи це давньою традицією, перевів їх безпосередньо під гетьманське управління [16, с. 50].

Ставлення козацької старшини до російської влади яскраво проявилася в 1733 р., коли внаслідок хвороби гетьмана старшина спробувала перебрати керування Гетьманщиною на себе, відсторонивши резидента від вирішення цього питання. Але завдяки втручання С. Нарішкіна та О. Шаховського ГВК перейшла у відання С. Нарішкіна, хоч уже хворий Д. Апостол і намагався опиратися [26, с. 564–566].

Після смерті гетьмана Петербург, незважаючи на ймовірність війни з Туреччиною, вирішив кардинально обмежити автономію Гетьманщини заходами, які мусили сприяти поглиненню української системи влади російською. Князь О. Шаховської очолював Правління гетьманського уряду (ПГУ), яке складалося з однакового числа російських офіцерів та українських старшин [1, арк. 17–18]. Останні були явно незадоволені цим рішенням, оскільки сподівалися на вибори нового гетьмана [26, с. 569]. Реальна влада зосереджувалася у руках голови ПГУ, без нього ця установа не могла вирішити навіть дрібних справ, пов'язаних, наприклад із втечами козаків та селян [3, арк. 3–9]. Розгляд українських питань було перенесено з Колегії іноземних справ до Сенату, а О. Шаховської отримав право писати про важливе безпосередньо до Кабінету міністрів [6, с. 424] і мав широкі повноваження, надані йому цією установою. Зокрема, він міг самостійно визначати особу командира, який очолює лівобережні полки в далекому поході [4, с. 212–213; 5, с. 75].

Крім перебирання головою ПГУ фактично гетьманських повноважень, зміни передбачалися в різних сферах українського суспільства. Відбулося обмеження кола компетенції старшин. Наприклад, така дражлива для них справа, як надання маєтків, від 1734 р. перейшла виключно до повноважень Петербурга [22, с. 217]. Я. Лизогуб, перший серед українських членів ПГУ, не міг самовільно змінити хорунжого генеральної артилерії І. Забілу, який не виконував своїх обов'язків. Генеральний обозний мав звернутися за дозволом до голови ПГУ [21; 23, с. 144]. О. Шаховської не дуже довіряв козацьким старшинам, намагаючись, де можливо, замінити їх на російських офіцерів. Схожу спробу було здійснено в Києві під час обрання віта, проте не вдалося знайти в місті росіянина, хоч більш-менш гідного такої посади. Для посилення російських впливів передбачалося заохочувати шлюби українців з росіянами [26, с. 568–570]. Символом наступу нових часів стала заміна в діловодстві традиційної форми універсалу на російський указ [25, с. 71].

Жодних проявів організованого опору реформам, проведеним у 1734 р., зі сторони козацтва не спостерігається. Масмо хіба що повідомлення О. Шаховського про глухе невдоволення генеральної старшини [26, с. 569] та ще дві, вкрай маловірогідні, звістки. Зокрема, великий візир у Стамбулі у присутності послів говорив про сутички між козаками та росіянами [7, с. 475]. Однак здається, що це повідомлення, яке надійшло від вороже налаштованої до Росії людини, можна проігнорувати. На більшу увагу може заслуговувати репліка фельдмаршала Б. Мініха в листі до імператриці, в якому він виразив невдоволення політикою О. Шаховського у Гетьманщині, що могло призвести до виступу козаків на боці Туреччини [12, с. 529]. Проте і в цьому випадку варто врахувати ворожі стосунки між двома державними діячами.

Отож, можна констатувати, що наприкінці 1720 – початку 1730-х рр. зросла актуальність козацького питання. Це пояснюється, перш за все, хворобою польського короля Августа II та претензіями на трон Станіслава Лещинського, підтриманого Францією. В умовах несприйняття Росії цієї кандидатури українські емігранти на чолі з П. Орликом стали об'єктом французької політики, зацікавленої в ослабленні Росії.

Перебування П. Орлика та запорозьких козаків в еміграції змушувало російський уряд іти на певні поступки щодо автономних прав Гетьманщини, втілених у відновленні інституту гетьманства. У той же час у зв'язку з переходом запорожців під юрисдикцію Російської імперії вага українського чинника на міжнародній арені зменшувалася. Росія не відчувала тепер особливої потреби в ліберальному ставленні до українських домагань і почувала себе настільки сильною, що в 1734 р. не дозволила вибори нового гетьмана.

Бібліографічні посилання

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів. (Далі – ІР НБУВР) – Ф.ІІ. – № 1708–1862. Сборник копий документов XVIII столетия. 1731–1740.
2. ІРНБУВ. – Ф. VIII. – № 2229–2269 (113). Указы Анны Иоанновны, Елизаветы Петровны и Петра III войсковой генеральной канцелярии, гетману Д. Апостолу, Шаховскому, Кейту, Шипову и другим. 1731–1761.
3. Центральний державний історичний архів України м. Києві. – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – № 5643. О уходе обывателей Полтавского полку местечок Царичанки и Китайгорода в запорожскую новонаселяемую слободу Кодак. 1736.
4. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т. IV (1735 г.) // Сборник Императорского Российского Исторического Общества. (Далее – СИРИО) – 1901. – Т. 111.
5. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т. V (1736 г.) // СИРИО. – 1902. – Т. 114.
6. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1.
7. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с 1733 г. по 1736 г. // СИРИО. – 1891. – Т. 76.
8. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с августа 1736 г. по декабрь 1739 г. // СИРИО. – 1892. – Т. 80.
9. Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774) А. Андреевский. – Одесса, 1886.
10. Жигарев С. Русская политика в Восточном вопросе (ее история в XVI–XIX веках, критическая оценка и будущие задачи). – М., 1896. – Т. 1.

11. Каменский А. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). – М., 1999.
12. Костомаров Н. Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории. – 6. м. і р., шифр НБУВ В 098197. – С. 513–548.
13. Кочубинский А. Граф А. И. Остерман. Война пяти лет (1735–1739). – Одесса, 1899.
14. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – К., 1991.
15. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1888. – Т. 1. Полк Стародубский.
16. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. Полк Нежинский.
17. Маслійчук В. Радикальна реформа та «старий звичай»: князь Олексій Шаховський і реформування слобідських полків 1733–1735 рр. // Збірник Харківського Історико-Філологічного Товариства. – Нова серія. – Т. 10. – С. 15–42.
18. Мельник Л. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика // Укр. іст. журн. – 1997. – № 6. – С. 24–34.
19. Мельник Л. Правління гетьманського уряду (1733–1735) // Там само. – 2001. – № 5. – С. 81–91.
20. Мельникова И. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина // Ученые записки Института славяноведения. – М.; Л., 1948. – Т. 1. – С. 76–118.
21. Модзалевский В. Дело об увольнении Ивана Забелы от уряда хорунжаго генеральной войсковой артиллерии (1734–1735) // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – 1915. – Вып. 11. – С. 183–192.
22. Мясотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII веках. – Прага: Пламя, 1926. – Т. 1, вып. 2.
23. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII століть. – Ч. 2. Рада Старшини // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К.: ВУАН, 1930. – Т. 7. Окреме видання.
24. Петрухинцев Н. Война с пространством // Родина. – 1998. – № 5–6. – С. 62–66.
25. Слабченко М. Центральные учреждения Украины. – Одесса: Типография губернского комиссариата – Просвита, 1918.
26. Соловьёв С. Сочинения: В 18 кн. – М., 1993. – Кн. 10. История России с древнейших времен. – Т. 19–20.
27. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття. – К., 1994.
28. Шульман Е. О позиции России в конфликте с Турцией в 1735–1736 годах // Балканский исторический сборник. – Кишинёв, 1973. – Т. 3. – С. 5–62.

Надійшла до редколегії 26.06.06